

ИЧКИ НАЗОРАТ ТИЗИМИНИ КОРХОНАЛАРДА ТАШКИЛ ЭТИШ ВА УНИНГ ИШЛАБ ЧИКАРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДАГИ РОЛИ ВА АҲАМИЯТИ

И.ф.н. Нуралиев Рустам Турғунович

Хусусийлаштириш ва давлат активларини
бошқариш муаммоларини тадқиқ этиш маркази
Тошкент, Ўзбекистон

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ички назорат тизимини ташкил этиш, унинг давлат иштирокидаги корхоналар фаолиятини юртишдаги роли ва аҳамияти, шунингдек акциядорлик жамиятларида (АЖ) ва масъулияти чекланган жамиятларда (МЧЖ) ички назорат тизими, уларнинг функциялари ва вазифалари муҳокама қилинади ва корхоналарнинг фаолиятини такомиллаштириш учун таклифлар берилади.

Калит сўзлар: *ички назорат тизими, кузатув кенгаши, тафтиш комиссияси, ички аудит, корпоратив маслаҳатчи, давлат унитар корхонаси (ДУК), тафтиш комиссияси, таъсисчи.*

ABSTRACT

This article discusses the organization of the internal control system, its role and importance in the operation of state-owned enterprises, as well as the internal control system in joint-stock companies (JSC) and limited liability companies (LLC), their functions and tasks, and offers suggestions for improving the operations of enterprises.

Key words: *internal control system, supervisory board, audit commission, internal audit, corporate consultant, state unitary enterprise (DUK), audit commission, founder.*

Давлат корхоналарида ички назорат тартиб қоидалари-бу жамият тафтиш комиссияси, жамият кузатув кенгаши, шунингдек ички назоратни амалга оширишга ваколат берилган бўлимлар томонидан амалга ошириладиган ва қонун ҳужжатлари ва ички ҳужжатлар бузилишини аниқлашга қаратилган чоратadbирлар мажмуи. Акциядорлик жамиятларида ички назоратнинг асосий мақсади барча акциядорларнинг, шу жумладан миноритар акциядорларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлашдан иборат.

Ўзбекистон Республикасида 2017-2022 йилларда корпоратив бошқарувни ривожлантириш, жумладан, тадбиркорлик субъектларида ички назорат тизимини

такомиллаштиришга катта эътибор қаратилди. Шундай қилиб, корпоратив бошқарувда ички назорат тизимини самарали ташкил этиш ва ички аудит хизматининг малакали мутахассислар билан таъминланишини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 280 йил 5 майдаги "ички аудит хизмати ходимларини ўқитиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида" ги 2021-сонли қарори қабул қилинди, унда малака сертификатларини олиш тартиби, ўқитиш тартиби ва ички аудит хизмати мутахассисларига қўйиладиган талаблар белгиланди.

Ички назорат-бу корхона фаолиятига киритилган ва бухгалтерия ҳисоби, назорат ва корпоратив бошқарув самарадорлигини оширишга қаратилган доимий жараён булиб, қуйидаги йуналишларда мақсадга самарали эришишдир:

- корхоналарнинг самарадорлиги, фойда олиш ва активларни ҳимоя қилиш;
- молиявий ҳисобот ва бухгалтерия ҳисобининг ишончилиги;
- компания фаолиятини тартибга солувчи конунчилик ва ҳуқуқий нормаларга риоя қилиш.

Ички назорат мулкчилик шаклидан қатъи назар, корхоналарда иқтисодий механизмнинг объектив зарур тизимидир. Микроиқтисодий даражада ички назорат ташкилотнинг субъектлари томонидан амалга оширилади ва хўжалик юритувчи субъектларнинг барқарор ишлаши таъминланади ва натижада бутун ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги ошади.

Тўғри ташкил етилган ички назорат нафақат компания фаолиятидаги камчиликларни ўз вақтида аниқлаш, балки уларни йўқ қилиш ва уларнинг намоён бўлишининг келажакда олдини олиш чораларини ҳам белгилайди.¹

Ички назорат қуйидаги вазифаларни бажариши керак:

Бизнес юритиш самарадорлигини таъминлаш.

Ташкилот ўз жараёнлари ва операцияларининг узлуксиз ишлашини таъминлайдиган бошқарув воситаларини амалга ошириши керак. Биргаликда бундай воситалар самарасиз фаолият хавфини камайтириши ва ташкилот ўз мақсадларига эриша олмаслик хавфини минималлаштириши керак.

Активларнинг хавфсизлигини таъминлаш.

Ташкилот томонидан қўлланиладиган назорат воситалари, шунингдек, унинг активлари тегишли мақсадларда ишлатилишини ва ўғирлик ёки нотўғри фойдаланиш хавфи йўқлигини таъминлаши керак. Бундай назорат воситалари ташкилотнинг моддий ва номоддий активларига тенг равишда қўлланилиши керак.

¹ Ткаченко Юлия Александровна, саноат корхонасининг мақсадли қурилмаларини амалга ошириш воситаси сифатида ички назоратни ташкил этишни такомиллаштириш, автореферат, Белгород 2007 йил 20-22 бетлар

Фирибгарлик ва бошқа ноқонуний ҳаракатларнинг олдини олиш ва аниқлаш.

Бундай ҳуқуқбузарликлар оддий ташкилий тузилмаларга эга бўлган кичик ташкилотларда ҳам содир бўлиши мумкин ва ташкилотнинг ҳажми ва мураккаблиги ошгани сайин, фирибгарлик амалиётларининг хилма-хиллиги ўсиб бормоқда. Шубҳасиз, бошқарув механизмлари ушбу қийинчиликларга жавоб бериши керак.

Бухгалтерия маълумотларининг тўлиқлиги ва тўғрилигини таъминлаш.

Ташкилот, агар унинг асосий бухгалтерия тизимлари ишончсиз бўлса, ишончли молиявий маълумотларни тайёрлай олмайди. Ушбу тизимлар бирламчи операцияларни қайд этишлари керак, шунда уларнинг барча зарур хусусиятлари молиявий ҳисоботда тўғри акс эттирилади.

Молиявий ҳисоботларни ўз вақтида тайёрлашни таъминлаш.

Ишончли ҳисоботларни ўз вақтида тақдим этиш ҳар қандай ташкилотнинг қонуний мажбуриятларидан биридир. Бундан ташқари, кўплаб ташкилотлар акциядорлар учун алоҳида ҳисоботларни тайёрлашлари керак. Ички назорат, бошқарув ҳисоби жараёнлари учун ҳам зарур бўлиб, уларсиз стратегик режалаштириш, бошқарув қарорларини қабул қилиш ва ташкилот фаолияти параметрларини мониторинг қилиш мумкин эмас.

“Аксиядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида” ги қонунга мувофиқ, акциядорлик жамиятларида (АЖ) ички назорат тизими, ички назоратнинг ташкилий тузилмаси, назорат чоралари, процедуралари ва усуллари, шунингдек ички ҳужжатлар билан тартибга солинадиган функциялар бу ички аудит хизмати, кузатув кенгаши, тафтиш комиссияси, корпоратив маслаҳатчи, бухгалтерия ҳисоби ва барча даражадаги бошқа ходимлар ташкил қилган ташкилий тузилмадир. АЖ ички назорат органлари аъзоларининг малакаси уларнинг фаолияти тўғрисидаги Низомда белгиланиши лозим.

“Масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида” ги қонунга мувофиқ, масъулияти чекланган жамиятлар таъсисчилари тегишли ички назорат тизимини яратиш ва улардан фойдаланиш учун жавобгардир. Шунинг учун, айрим ҳолларда, таъсисчилар ички назорат учун масъул бўлган ташкилот ичида ихтисослаштирилган функционал бўлинмани, масалан, кузатув кенгаши, ички аудит, компаниянинг тафтиш комиссияси (аудитори) ни яратиш зарур деб ҳисоблашлари мумкин. Бундай birlikларни яратиш тўғрисидаги

қарор кутилаётган фойда тегишли харажатлардан қанчалик ошиб кетишига боғлиқ бўлади.

Таъсисчилар назорат муҳитига эътибор беришлари керак. Ички назорат ўз мақсадларига эришиши учун назорат механизмларининг бутун ташкилотда ишончли мавжуд бўлишига имкон берадиган тегишли муҳит зарур.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 16.10.2006 йилдаги 215-сонли қарори, 1-иловада "давлат корхоналари тўғрисидаги Низом" тасдиқланган бўлиб, унда давлат корхонасининг хўжалик органи сифатидаги фаолияти устидан назорат муассис ва бошқа ваколатли органлар томонидан қонун билан белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ички аудит хизмати-бу ички аудитни амалга оширадиган корхонанинг таркибий бўлинмаси бўлиб, у корхона таъсисчиси ёки кузатув кенгашининг қарори билан белгиланган талабларни ҳисобга олган ҳолда тузилиши мумкин (агар компания уставида назарда тутилган бўлса).

Давлат иштирокидаги корхоналарда ички назорат тизимининг ишлаши масалаларини ўрганар эканмиз, шунини айтишимиз мумкинки, принципиал жиҳатдан ушбу тизим акциядорлик жамиятларида ҳам, масъулияти чекланган жамиятларда ҳам муҳим роль ўйнайди.

Шу билан бирга, ташкилотларда шаклланган ички назорат тизими ҳар доим ҳам ишончлилик ва самарадорликни таъминламайди. Ички назорат тизимининг самарадорлик даражаси ҳар бир саноат корхонаси учун ҳар хил. Ички назорат тизими доимий такомиллаштириш ва оптималлаштиришни талаб қилади.

Шунини таъкидлаш керакки, давлат иштирокидаги корхоналарда ички назорат тизими кўп жиҳатдан, у корхонани бошқариш тизимида қандай ўринни эгаллаши ва унинг иши қандай принциплар асосида амалга оширилишига боғлиқ.

Корхона фаолиятининг самарадорлиги, ишлаб чиқариш ва молиявий ахволи асосан корхонада ички назорат тизимини ташкил этишнинг тўғрилигига ва унинг тузилишини доимий равишда такомиллаштиришга боғлиқ.²

Ушбу мақсадга эришиш учун биз корхона фаолиятининг ички назорат тизимини такомиллаштириш бўйича қуйидаги йўналишларни таклиф қиламиз:

1. Ички назорат тизимининг самарали ривожланишини таъминлаш учун мулкдорлар ёки ваколатли органлар корхона потенциалидан унумли

² Бурцев, В. В. ички назорат: асосий тушунчалар ва ташкил этиш / В. В. Бурцев // Россияда ва чет елда Менежмент, 2002 йил. №. 4. 10-14 бетлар

фойдаланадиган ва унинг рақобатбардошлигини оширадиган корхона ички назорат тизимининг барча элементларининг мувозанатли ишлашини таъминлаши керак.

Юқорида айтилганларга эришиш учун корхонанинг бизнес-режасини ишлаб чиқиш керак, бу ерда ҳар бир бўлимнинг аниқ вазифалари, аниқ белгиланган ва якуний натижага эришиш учун жавобгарликлари белгилаб куйилиши зарур.

2. Корхонанинг ички назорати, қоида тариқасида, ҳар бир бўлим бошлиғининг назорат функцияларига киритилади. Ўз қўл остидаги ходимларнинг иш натижаларини доимий равишда кузатиб бориш ҳар бир менежернинг вазифасидир. Шунинг учун ички назорат функциялари ташкилот фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари ва мазмунига, молиявий-хўжалик фаолияти кўрсаткичлари ҳажмига, ички назоратни бошқариш тизимига қараб ташкилотнинг эгаси (мулкдор) томонидан белгиланиши керак.

3. Ички назоратни энг самарали амалга ошириш учун корхоналарда нафақат нархларни назорат қилиш, режалаштирилган вазифалар, иш вақти, активлар ҳаракати каби назорат усулларида эмас, балки режалаштириш, мониторинг каби усуллардан ҳам фойдаланишлари керак. Энг муҳим жараёнлар ва кўрсаткичларга (ишлаб чиқариш, етказиб бериш, сотиш ва бошқалар) катта эътибор бериш керак, ички ҳисобот, ички аудит ҳисоботларига ҳам. Энг муҳим восита бу йўл харитаси бўлиб, унинг моҳияти корхона фаолиятини режалаштириш ва йуналишини белгилашдир. У ишлаб чиқариш жараёнининг асосий кўрсаткичларини кузатиш учун мўлжалланган.

4. Корхоналарни бошқариш соҳасида юзага келиши мумкин бўлган бузилишларни бартараф етиш учун мустақил бўлинма, бошқарув аппарати сифатида таъсисчига бевосита бўйсунадиган ички аудитни яратиш мақсадга мувофиқдир. Бундай бошқарув аппаратини яратишдан мақсад корхона эгаларининг қонуний мулкый манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича барча хизматларнинг энг самарали фаолиятини таъминлашдир.

5. Ишга юқори малакали кадрларни қабул қилиш корхонада назорат самарадорлигини ошириш учун ҳам катта аҳамиятга эга. Бу бошқарув тизимининг муҳим бугими бўлган ходимлардир. Агар ходимлар юқори малакали, ҳалол, ишончли бўлса ва шу билан бирга улар мавжуд иш ҳақи тизимларидан, ўз фаолияти натижалари учун рағбатлантиришдан тўлиқ мамнун бўлса, унда назорат тизимининг молиявий ҳисоботлари самарали булади. Қарама-қарши вазиятда қобилиятсиз, инсофсиз ходимлар ҳар қандай назорат тизимининг самарадорлигини пасайтиришлари мумкин.

6. Илғор компьютер технологияларидан фойдаланиш ички назорат ҳолатига сезиларли таъсир кўрсатади. Ички назорат сифатини ошириш учун қуйидаги блоклар учун тўлиқ автоматлаштирилган тизимни жорий этиш керак: бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил, ички ҳисобот, бюджетлаштириш, молиявий ресурсларни бошқариш. Ҳар бир бирликни автоматлаштириш ички назорат сифатини сезиларли даражада яхшилайдди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, давлат иштирокидаги корхона муваффақиятли ишлаши учун, рентабеллик даражаси доимий равишда ошиб бориши, унинг активлари сақланиб қолиши ва кўпайиши учун яхши ташкил этилган бошқарув механизми зарур, унинг энг муҳим воситаси ички назорат тизими бўлиб, у кузатув кенгаши, тафтиш комиссияси, ички аудит ва корпоратив маслаҳатчи ва бошқа назорат структураларини уз ичига олади.

REFERENCES

1. Ткаченко Юлия Александровна, саноат корхонасининг мақсадли қурилмаларини амалга ошириш воситаси сифатида ички назоратни ташкил этишни такомиллаштириш, автореферат, Белгород 2007 йил.
2. Бурцев, В. В. ички назорат: асосий тушунчалар ва ташкил этиш / В. В. Бурцев // Россияда ва чет елда Менежмент, 2002 йил.